

TILEK HÁM ONÍŇ KELIP SHÍǴÍWÍ, ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERI

Abdimuratov Levitan Aymuratovich – *erkin izleniwshi*

la0569371@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ПОЖЕЛАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Абдимуратов Левитан Аймуратович – *самостоятельный соискатель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

WISHES AND FEATURES ITS ORIGIN

Abdimuratov Levitan Aymuratovich – *independent applicant*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: konventsional, etiket, ekspressivlik, rituallar, genristik, intensiya, infinitivdagi, emotsionallik, modifikatsialangan, faktor, konstruktiv, kommunikatsiya, vaziyat.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalqining urf-odat qo'shiqlarida xalqimiz orasida qo'llanib kelayotgan fотиhaning bir turi bo'lgan tilak va uning kelib chiqishi bilan o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha fikr yuritilgan.

Ключевые слова: конвенциональный, этикет, экспрессивность, ритуалы, генристический, намерение, инфинитивный, эмоциональность, модифицированный, фактор, конструктивный, коммуникация, ситуация.

Резюме. В статье даётся анализ одного из видов благословения (фатихи), используемого в песнях каракалпакского народа, а именно пожелания, рассматривается его происхождение и характерные особенности.

Key words: conventional, etiquette, expressiveness, ritual, genristic, intention, infinitive, emotionality, modified, factor, constructive, communication, situation.

Summary. The article discusses the wish, which is a type of blessing used among our people in the traditional songs of the Karakalpak people, and its origins and specific features.

“Tilek” túsiniǵı xalqımız arasında keńnen qollanaluǵın túsiniq bolıp tabıladı. Til biliminde, anıǵıraq aytqanda lingvistikada **tilek** – bul ayırıqsha sóylew akti hám sóylew etiketi menen baylanıslı bolǵan janr sıpatında keńnen qollanıladı. Tilekti bir neshe shıǵarmaların mazmunında da kóriwimiz múmkin. Mısalı:

Tilek at, árman, maqset, murat.

Seni kórsem degen bir tilek penen,

Keshe klub jaqqa barıp edim men. (I.Yusupov)

Erkin zaman dep tilegi,

Sháwkildep tursa júregi. (A.Dabılov) [1:320]

Pátiya – qoldı jayıp quday jolına, ólgen adamlar ushin yaki awqat jelingennen keyin ayılatuǵın tilek [1:87].

Dasturqanǵa pátiya oqılıp atırǵanda: Hámdam, Hámdam degen dawıs esitiledi (S.Ayniy). 2.Tilek, algıs. Tap ózim olardıń basın qosıwǵa haq niyetim menen pátiya berip, aldı menen pátiyasın alaman, – dedi Karamatdiyin (J.Aymurzaev)

...Ash arıǵın toydırıp,el quwanıp pátiya aldı («Máspatsha»)

Pátiya oqısıw – qız-jigitti bir-birine qosıwǵa kelisiw, wáde berisip shártlesiw, kelisimge keliw. Kisige pátiya oqısıp, mal ótkerisip qoyǵan qızımdı birew áketip qalıptı, – dedi jón-josaq ta soraspay (T.Kayıpbergenov), – sıyaqlı misallardı keltiriwimiz múmkin.

Sunday-aq, tilek tek ǵana xalıq tilinde emes, al ilimiy jaqtan da geypara aspektleriniń izertlengenligin kóriwimiz múmkin. Mısalı filolog ilimpazlar A.N.Baykulova menen E.N.Malashenkovalar **tilek** – bul konvencional, yaǵnıy dástúriy sóylew janrı dep bahalap, olardı unamlı hám unamsız tilekler sıpatında eki toparǵa ajratadı. Sunday-aq, ilimpazlar tilekleriń grammatikalıq hám sintaksislik táreplerin izertleydi [2:74-91]. Nátiyjede A.N.Baykulova

hám E.N.Malashenkovalar tilektiń eki baǵdarda úyreniletuǵınlıǵın bildiredi. Bular:

- etiket janrı, sóylew janrı teoriiyası,

- ekspressivlik (sóylew akti teoriiyası) bolıp, olar unamlı mazmunǵa iye boladı [2:76].

Al M.Ya.Glovinskaya bolsa tilekti “sóylew hám sociallıq rituallar” sıpatında qaraydı [3:158-521].

Tilek ilimiy mashqala sıpatında M.M.Baxtin, N.A.Rannix, M.V.Utkina, D.F.Kormarova, N.A.Trifomova sıyaqlı kóplegen ilimpazlar tárepinen izertlengenligin kóriwimiz múmkin. Mısalı M.M.Baxtin tilek máselesin genristikalıq kózqarástan qaraǵan halda tilektiń iskerlik, ilimiy, publicistikalıq hám ádebiy janr sıpatında bahalaydı [4:159-206]. **Genristika** – bul óz gezeginde sóylew janrın lingvistikalıq izertlew bolıp, sóylewdiń intenciyasınan kelip shıǵadı hám sóylew aktleri teoriiyasınıń metodologiyasın hám terminologiyasın islep shıǵıwǵa qaratıladı. **“Intenciya”** túsiniǵı bolsa “umtılw”, “niyet”, – degen mánislerdi bildirip, insanlardıń sanasınıń (psixikasınıń) belgili bir predmetke qaratılǵanlıǵın bildiredi hám onıń tilekten ózgesheligi tiykarınan intenciya tiykarınan isháreketti ámelge asırıw boyınsha aldınnan oylanılǵan joba, soylewshiniń niyeti, aldınnan aldına qoyǵan maqseti, kommunikaciyanıń (óz ara sóylesiwdiń, baylanis ornatiwdiń) ayırıqsha túri bolıp tabıladı.

Sunday-aq, sózliklerde “tilek” túsiniǵı bir neshe mánislerdi bildiretuǵınlıǵı berilgen. Mısalı L.Yu.Ivanov, A.P.Skorovodnikov, E.N.Shiryaev sıyaqlı kóplegen ilimpazlar tárepinen jaratılǵan enciklopediyada tilek – bul 1) sáwbetlesiwshilerdiń bir-birine jaqsı tilekler bildiriw waqtındaǵı etiket (ádep-ikramlılıq) jaǵdayların saqlaw; 2) oy-pikirlerdiń hám óz ara sáwbetlesiwlerdiń summası bolıp tilek mazmunına iye bolǵan sóylew etiketiniń (ádebiniń) kommunikativ-semantikalıq birligin quraydı;

3) sóylew aktiniń járdeminde ámelge asırılatuǵın pikirler bolıp tabıladı [5:840].

Izertlewlerdiń nátiyjesinde **tilekler tómendegi mazmunda qollanılatuǵın** kóriwimiz múmkin:

- jaqsılıq mazmunga iye bildirilgen pikirler;
- birewge jaqsılıqtı niyet etiw;
- talap etiw, soraw, usınıs;
- maqsetke muwapıqlıq;
- qollap-quwatlaw.

Soday-aq, **tileklerdiń maqsetine qaray** da qarap shıǵıw múmkin. Mısalı:

- belgili bir mápti gózgelen haldaǵı tilekler (mısalı klientlerdiń dıqqatın tartıw),
- belgili bir nárselerdi ámelge asırıw ushın tilekler.

Tileklerdiń ózine tán tómendegi **ózgeshelikleri** menen ajralıp turatuǵınlıǵın kóriwimiz múmkin:

- emocionallıǵı boyınsha (jaqsı niyette, shın júreken, jıllıq penen eń jaqsı tileklerin bildiriw),
- tilek bildiriw forması boyınsha (qısqa, lakonik (qısqa, anıq), kóp sózden ibarat),
- shaxstıń adresatına qaray (miymanlarǵa qarata, balalarǵa qarata),
- semantikalıq-tematikalıq tilekler (den sawlıqtı saqlawǵa qaratılǵan, baxıtlı bolıw, jetiskenliklerge erisiw),
- situaciyalardan kelip shıqqan haldaǵı tilekler (jańa jıl tilekleri, toy tilekleri),
- infinitivtegi konstruktiv tilekler (densawlıǵın saqlaw, jaqsı oqıwǵa tilekleslik) hám t.b.

M.M.Baxtin tileklerdi tómendegi baǵdarlarda úyrenedi:

- etiketililik/etiketsizlik,
- stereotipilik/stereotipsizlik,
- imperetiv/modifikaciyalanǵan,
- ekstralingvistikalıq faktorlar (insanlardıń jası, jınısı, jámiyette tutqan ornı (statusı), kommunikaciyaǵa kirisiwdegi rollerden kelip shıqqan halda bildiriletuǵın tilekler) hám t.b. [4:159-206].

Demek, **tilek** – bul ádebiyatta til, sóylew janrı bolıp, qaraqalpaq ádebiyatında tilek tiykarınan alǵıslar menen qosılıp qollanılauǵınlıǵın kóriwimiz múmkin. Mısalı, kóp tomlıqtan ibarat bolǵan “Qaraqalpaq folklorı”nda tilektiń bir mazmunda, bir qatarda qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin [6:531]. Bunday tileklerden kóplegen mısallar keltiriwimiz múmkin:

TOY-JIYINǴA ARNALǴAN TILEKLER	
Niyetińiz aq bolǵay, Basıńızǵa baq qonǵay, Táńiri bergen nesiybeń, Nesiyeme, naq bolǵay, Tayların ósip at bolǵay, Talların ósip baǵ bolǵay,	Miymanıń kelse tórlesin, Mol dáwletin órlesin, Qıdır darıp, baq qarap, Oshaǵınnıń otı gúrlesin, Toy üstine toy bolsın, Nur üstine nur bolsın, Úylenbegenler úylensin.

Bul keltirilgen tilekler tiykarınan toy-jıyınlarında jaqsı niyetler menen ayılatuǵın tileklerdiń biri sanaladı. Soday-aq, kópshikke qarata, kóplik mánisinde qollanılauǵın tilekler de jaratılǵan bolıp, olarǵa qaraqalpaq folklorında tómendegi sıyaqlı tileklerdiń bildirilgenligin kóriwimiz múmkin.

KÓPSHILIKKE ARNALǴAN TILEK

Áweli quday ońlasın,
Hesh tawqımet bolmasın,
Áwliyeler jebesin,

Hámiy pirlir demesin,
As bergenge bas bersin,
Alla uzaq jas bersin,

M.M.Baxtinin pikirlerinen kelip shıqqan halda qaraqalpaq xalqında da ekstralingvistikalıq faktorlar (insanlardıń jası, jınısı, jámiyette tutqan ornı (statusı), kommunikaciyaǵa kirisiwdegi rollerden kelip shıqqan halda bildiriletuǵın tilekler) menen baylanıslı bolǵan tileklerdiń jaratılǵanlıǵın, biraq olar geypara jaǵdaylarda úrp-ádet hám dástúrlar menen baylanısp ketetuǵınlıǵın kóriwimiz múmkin. Tómende olardan mısallar keltiremiz:

Balaǵa «Tilashar» saltın ótkergende: (tańlayına tıpirtiw dástúri)	Bala jasqa tolǵanda
Mańlayına da bersin, Tańlayına da bersin, Ámin, Allahıw ákbar!	Jasıńa jas qosılsın, Asıńa as qosılsın, Arıstay jigit bolıp, Basıńa bas qosılsın, Ámin, Allahıw ákbar!
Aman bolsın, esen bolsın, Jurt baslaǵan kósem bolsın,	
Balaǵa qalpaq kiygizgende:	Bala tungısh jolǵa shıqqanda:
Qalpaǵın jasil bolsın, Muradıń hasıl bolsın, Ámin, Allahıw ákbar!	Jortqanda jolın bolsın, Qıdır ata joldasın bolsın,
Bala tungısh jolǵa shıqqanda:	Oyin balasına tilek
Jortqanda jolın bolsın, Qıdır ata joldasın bolsın, Qubırılar qoldasın bolsın, Ámin, Allahıw ákbar!	Aq shashlı, sarı tisli bolǵaysań! Qatarınnıń aldı bolǵaysań! Ishkeniń qatıq bolsın, Mineziń jatıq bolsın, Nesiybeń artıq bolsın!
Joldıń piri Jolayman, Suwdıń piri Sulayman, Tawdıń piri Talayman, Nuranıń piri Nurayman, Táńirim óziń bas bolǵay, Jayıl ulı jolǵa shıqtı, Bárinnen mádet sorayman, Qádir iyem jol bersin, Qıdır ata qol bersin, Ámin, Allahıw ákbar!	Balaǵa saz uyretkende: Hár isiń sáti bolsın, Háwijiń pátli bolsın, Ámin, Allahıw ákbar! Anası hámiledar waqıtta: Baqan-shoqan baqalaq, Ayashı tuwsın shaqalaq, Shaqalaǵı ul bolsın, Shashıwları mol bolsın!

Tileklerdiń arasında situaciyalardan kelip shıqqan haldaǵı tilekler ayırıqsha orındı iyeleydi. Bularǵa jańa jıl tilekleri, toy tilekleri sıyaqlı tilekler bolıwı múmkin.

AS QAYÍRÍWǴA ARNALǴAN TILEK	
Áizzeti abıray, Abıraydan ayırmaǵay, Ámin, Allahıw ákbar!	Kóp bersin, bereket bersin, Esesin Alla jetkersin, Ótkenlerge tiye bersin, Keyingige júrim bersin, Ámin, Allahıw ákbar!
MÚShE TARTÍW TILEGI	QONAQ ASÍ TILEGI
Aldımızǵa qoydıń bas, Alla bersin uzaq jas, Jáne usındıń jambas, Jaqsılarǵa jan bas,	Asın, asın, asına, Bereket bergey basıńa, Qıdır atlı atamız, Ózi kelgey qasıńa,

BAYRAMǴA BAYLANISLI PÁTIYA-TILEKLER	
Jilbası tilegi Nawrız toyı óń bolsın, Nesiybemiz mol bolsın, El-elattıń birligin berip, Awızbirshilik zor bolsın,	
Qırmantoy tilegi	Eriwlik tilegi
Ámin, Allahıw ákbar! Alla alqasın, óńlasın, Diyqan baba qollasın	Diyqanǵa háreket bersin, Dáryaǵa bereket bersin,

Infinitivtegi konstruktiv tileklerdiń biri bolǵan densawlıǵın saqlaw, jaqsı oqıwǵa tilekleslik sıyaqlı tilekler menen er azamatlarǵa arnalǵan tilekler de usılar qatarına kiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, tilek – bul tek ápiwayı sóz dizbekleri ǵana emes, xalqımızdın ruwxıy hám mádeniy baylıǵınıń ajıralmas bólegi esaplanatuǵın keń túsiniq. Tileklerdi izertlew arqalı biz olardıń kórkem ádebiy tili, ózgeshelikleri menen birge xalıqtıń salt-dástúrlerin, qádiriyatların hám oy-órisin tereńirek túsine alıw imkaniyatına iye bolamız.

Ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózlighi (IV Tom). – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982.
2. Baykulova A.N., Malashenkova E.N. Izuchenie rechevogo janra “pojelanie”: obzor rabot v sovremennoy lingvistike. // Janri rechi. 2023. T. 18, № 1(37). – P. 74-91 Speech Genres, 2023, vol. 18, no. 1(37), – P. 74-91
3. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов. // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. – Москва: «Наука», 1993. – С. 158-521.
4. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. соч.: в 7 т. Т. – Москва: «Русские словари», 1996.
5. Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник. Электронный ресурс. под ред. Л.Ю.Иванова, А.П.Скворцова, Э.Н.Ширяева и др. 3-е изд.стер. – Москва: «Флинта», 2011.
6. Qaraqalpaq folklori: Kóp tomliq. 77-87-tomlar. – Nókis: «Ilim» 2014.